

№ 9. Опис: кругла, деформована, канал шнура проходить горизонтально під кутом. Заготовка відливна.
Л.С. погрудне зображення святого..
З.С. Шестиконечний (найімовірніше проквітлий) православний хрест.
Р.: 1,1X1,1 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Кошунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» ІАК 1040.

№ 10. Опис: кругла, деформована, Заготовка відливна, значно більшого розміру ніж матриця із залишком литника.
Л.С. В оточенні крапкового обідка знаходиться двозуб з круглою основою, на лівому зубі з середини відп'ятниш заокруглений всередину..

З.С. Літера «К» оточена обідком.
Р.: 2,1X1,7 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Кошунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» № І АК 1041 .

Умовні скорочення при описі печаток

Л.С. – Лицьова сторона
З.С. – зворотна сторона
см. - сантиметри
М.з. - місце знахідки
М.зб. – місце збереження

Джерела та література

1. Алферов А. Рубежи ребра, сорочьі лапки, кроки... Торговые пломбы Киевской Руси//Антиквар № 11(48)/ ноябрь 2010
2. Алферов О. Пломбы дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації// Сфрагістичний щорічник. Вип. 1 –Київ. 2011. – 456 с.
3. Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X-XIII вв.). – К.: ИД «Стилос», 2012. 64 с. ил.
4. Перхавко В.Б. Распространение пломб дрогичинского типа // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. Новое в нумизматике. М.: «Археографический центр», 1996. – С. 211-247. – 138 с.
5. Прищела Б.А., Харковець Ю.І., Войтюк О.П., Позіховський О.Л., Чекурков В.С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2012 році // НА ІА НАН України.
6. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) / О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. — 134 с.
7. Терський С. Пересопниця Краєзнавчий нарис. Рівне, «Азалия», 2003 – 160с.

УДК 902(477.83)

С. Терський

ЛІТОПИСНА ПЕРЕСОПНИЦЯ У СИСТЕМІ МІСТ СХІДНОЇ ВОЛИНИ ОРДИНСЬКОГО ПЕРІОДУ (СЕР. XIII–XIV СТ.)

В статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект розвитку літописного міста Пересопниці. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль цього міста в системі русько-золотоординських стосунків. Подано характеристику найважливіших пам'яток його матеріальної культури, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

Ключові слова: археологічні джерела, Пересопниця, русько-золотоординські стосунки, Волинь, пам'ятки.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of development of an annalistic city of Peresopnycia' is considered. The conclusion about the important role of this city in the system of the Rus'-Golden-Ord relations. All this generalizations of the main monuments of the Peresopnytsya's artifacts has been investigations.

Keywords: archaeological sources, Peresopnytsya, Russian-Golden relations, Volyn, attractions.

Ординський період приніс певні територіально-політичні зміни у Галицько-Волинській державі. Вони лише побіжно характеризувалися у ряді узагальнюючих робіт з історії Галицько-Волинської держави та Золотої Орди авторства М.С.

Грушевського, І.П. Крип'якевича, В.Л. Єгорова та ін. Однак, поза рамками існуючих досліджень залишилися чимало важливих моментів формування міської мережі XIII–XIV ст.

Результати сучасних археологічних розкопок дозволяють детальніше розглянути ряд важливих питань, зокрема, ролі Пересопниці у цей період. Саме протягом I-ї пол. XIII ст. відбувся найбільший підйом літописного центру Погорини – міста Пересопниці.

Розташована менш як за 60 км західніше Лучеська, Пересопниця протягом середини-другої пол. XII ст. змагалася за роль першого міста східної частини Волинської землі [14, с. 55]. Зростання суспільно-політичної ваги Пересопниці в цей період було підпорядковане інтересам міжкнязівської боротьби за впливи у цій частині Русі та за київський престол у кінцевому підсумку.

Відносний спокій на деякий час запанував у Пересопниці після об'єднання всієї Волині у власності роду Ізяславовичів. Пересопниця була віддана Мстиславу Німому, відомому, як "муж сили незвичайної". За нього Пересопниця служила місцем збору дружини коаліції ВКК та інших князів перед походом на Галич, з метою вигнання Коломана [10, с. 211].

Мстислав Пересопницький підтримував тісні контакти з галицькими боярами, зокрема, він прийняв у себе в Пересопниці бояря Яволода і Ярополка, брата боярина Володислава Кормильчича, коли останнього полонив угорський король Андрій. Галицькі бояри взаємні запросили Мстислава Німого князувати у Галич. Однак, прийшовши з невеликим військом він повернувся назад ні з чим. В 1212 р. він на запрошення бояр таки зайняв Галич із своєю дружиною. Проте, галицький княжий стіл у 1212 р. він займав недовго. Очікуючи приходу великого угорського війська, Мстислав Німий втік з міста. В Галичі став князувати боярин Володислав Кормильчич [1, с. 373]. Пам'яткою по активній галицькій політиці Мстислава Німого вважається підплитовий некрополь, досліджений В. Терським в ур. Пастівник [16, с. 79].

Активно слідкуючи за подіями на Сході, пересопницький князь взяв участь у битві з монголами на р. Калці. Повернувшись у 1223 році з поля бою над Калкою Мстислав Ярославович спорудив, за легендою, у Пересопниці монастир Св. Богородиці.

Після смерті князя Мстислава Німого згідно з його заповітом Пересопниця переходить у володіння Данила Галицького. Водночас Данило став опікуном сина Мстислава Івана, але той незабаром помер. Згодом Пересопницею володів брат Данила Галицького Василько Романович, якому переходить вся Східна Волинь.

Розвиток міста, як адміністративного осередку, постійно входив у суперечність з сусідніми територіальними центрами Східної Волині – Лучеськом та Дорогобужем, які мали зручніше розташування та ґрунтовніші історичні корені. Завдяки цій обставині у 1227 р. після остаточного утвердження Лучеська в ролі головного міста Східної Волині, князівський стіл у Пересопниці був ліквідований. Проте роль Пересопниці як суспільно-політичного центру краю не занепадає, не дивлячись на те, що вона, як і багато інших міст Русі, була зруйнована монголо-татарами, однак письмових джерел про це не збереглося.

На ослаблене та зруйноване місто в 1246 році напали литовці, але напад було відбито. З цього часу місто більше ніж на двісті років зникає зі сторінок письмових джерел. Як відомо, територія Галицько-Волинської держави на схід від р. Горинь, Збруч та Дністер була оголошена буферною зоною, на яку поширювалося адміністрування монголів [5, с. 59]. Втрата Пересопницею столичної функції міста відбулась, очевидно, внаслідок тимчасового входження цієї частини Погорини до складу так званої буферної зони. Вона помітна й уповідомленні літопису про події на Волині під 1288 р. [1, с. 439], у якому другим по значенню містом Луцької землі виступає Дубен.

Однак у середині XIII ст. Пересопниця ще залишалась важливим політико-адміністративним центром, свідченням чого є відновлення на дитинці, очевидно, зруйнованого у 1241 або 1246 р. храму та функціонування на посаді Пастівник у 2-ій пол. XIII ст. ще одного храму.

Від храму збереглась певна кількість різноформатних долівкових плиток, які зібрано в північній частині погосту діючого храму Св. Миколая Чудотворця протягом досліджень 1974–1995 рр. Досліджений 1992 р. на погості дитинця дерев'яний храм, судячи з плану підвалин належав до ротонд октагонального типу. Храм вдалося простежити лише на рівні підвалин, від яких збереглись будівельні рештки на глибині близько 1 м від сучасної поверхні (рис. 2). Контури будівлі фіксувались у вигляді смуги з обвуглених шматків дерева шириною 0,6–0,8 м та товщиною 3–10 см, які залягали у однотонному чорноземі. Їхня довжина – 10,3 м, ширина – 6,2 м. Решток долівки зафіксувати не вдалося. Ймовірно, верхні напластування з румовищем по згорілій будівлі було знесено під час підсіпання пагорба південніше, на якому поставили сучасний храм у другій половині XVII ст., орієнтований, як і попередній храм, паралельно валам дитинця.

Подібний восьмигранний храм, датований також початком XIV ст., завдяки добре збереженим нижнім вінцям, досліджено у Мстиславі. Аналогічною за розмірами гранчастою спорудою була також Воскресенська церква XIII ст. у Галичі, повторно досліджена Ю.В. Лукомським [5а, с. 294–295; 25].

В наступні часи місто, як і вся Волинська земля, неодноразово зазнавало наскоків татарських орд. У 1399 році Пересопницю та її околиці сильно зруйнував татарський хан Едигей [3, с. 229]. Цей погром міста підтверджують археологічні дослідження. На території дитинця під час археологічних розкопок 1978 року було виявлено напівземлянкові житла того часу, в одному з яких знайдено непохований скелет жінки [24, с. 22–23]. Мабуть, тоді й зруйнували зведену 150 років раніше головну святиню міста.

Ілюструють всі ці зміни в історії міста результати багаторічних досліджень, проведених експедиціями під керівництвом В. Терського та С. Терського протягом 1974–1999 рр. Адже посьогодні археологічні напластування та території давнього міста є порівняно непогано збереженими. Розкопки городища та посадів Пересопниці дають першокласний матеріал для історичних реконструкцій щодо найменш висвітленого у письмових джерелах періоду, який наступив після монголо-татарського нашествия.

Сучасний стан дослідження волинських міст дозволяє висловити припущення, що під час походу орд Батия Пересопниця не зазнала тих великих руйнувань та людських втрат, результати яких спостерігаємо під час розкопок фортець та замків на східному кордоні Волинського князівства (Колодажин, Городище на р. Гусці, Дорогобуж та ін.). Археологічні дослідження не виявили в місті та на його основних посадах слідів погрому. Очевидно, що місто або ж змогло уникнути його внаслідок евакуації всіх мешканців, або ж життя в місті вдалося швидко відновити. Під час відновних робіт сліди погрому були усунуті. Цього з певних причин не відбулося у сусідніх центрах Східної Погорини, зокрема у Дорогобужі [9].

З останньої короткої згадки про місто на сторінці літопису у 1246 р. не ясно, якою ж була роль Пересопниці у післямонгольський період. За результатами багаторічних археологічних робіт знаємо, що Пересопниця у повному обсязі продовжувало функціонувати як економічний центр регіону [11; 28]. Зведення на дитинці для цього часу достатньо масштабного храму-ротонди – типу, що масово поширювався у найбільших містах держави, можна вважати також свідченням присутності тут високого рангу представника великокнязівської влади.

Археологічні дослідження на дитинці Пересопниці засвідчили, що у 2-ій пол. XIII ст. місто зберегло стабільні міжнародні торговельні зв'язки, зокрема зі Сходом. Тут виявлено чимало кількості коштовного золотоординського імпорту [16, с. 76–87], зокрема, декоративного полив'яного посуду. Ці артефакти свідчать про значну роль Пересопниці, поряд з Володимиром та Лучеськом [21, с. 63–74] у міжнародній торгівлі, адже подібного типу знахідки є доволі рідкісними, наприклад, у тогочасному Києві. І це не дивно, адже, відомо, що протягом XIII ст. на Волинь перемістився центр суспільно-політичного життя усієї Східної Європи [4].

Відмінною рисою пересопницького археологічного комплексу цього періоду є наявність чисельних предметів дружинного спорядження та озброєння, в т.ч. східного походження, пов'язаних з певними житловими об'єктами [19; 22]. За умови вивчення лише 4% території дитинця (рис. 1) та близько 1% території основних посадів на сьогодні досліджено дві споруди, які за наявним інвентарем можна пов'язати з присутністю монгольського військового загалу.

Перша з них, яка була розташована на дитинці, досліджувалась на протязі 1994–1995 рр. [15, с. 8–9; 17, с. 305–307]. Це був великий наземний будинок, розташований поряд давньої храмової ділянки та прирічкового валу. Він існував протягом XIII–початку XIV ст.

Велика кількість знахідок, виявлених на його долівці – 7 цілих та фрагментованих острог, вістря стріл, вудила та інші предмети (рис. 2) однозначно характеризують мешканців цієї частини дитинця. Серед привізних предметів привертають увагу шматки керамічних полив'яних плиток до підлоги, шматок бронзового хороса, залізний стилос, шматки гончарного полив'яного посуду, прикрашені штамповим орнаментом (рис. 3). Там же знайдено акуратно оброблену кам'яну пряжку (рис. 3: 16).

Аналогічний речовий комплекс трапився Б.О. Тимошуку під час розкопок великого дружинного будинку на Ленківському городищі [26, с. 76–77].

Писало, за аналогією із знахідками на Ленківському городищі, можемо теж вважати належним дружинникам. Близькі за формою предмети відомі у Новгороді [6], проте, наявне на пересопницькому екземплярі характерне місяцевидне завершення його лопатки до певної міри, можливо, натякає на символ ісламу. (У XII–I-й пол. XIII ст. на галицько-волинських землях були поширені писала з християнською символікою [8, с. 41–43]). І це не дивно, адже поширення писемності завжди було тісно пов'язане із місіонерством. Наприкінці XIII ст. іслам набував дедалі більшої популярності у Золотій Орді.

З числа характерних для Центральної Азії та євразійських кочівників предметів тут знайдено пряжку з сірого однорідного м'якого каменю довжиною понад 66 мм та перетином 16x5 мм, обламану у місці прикріплення до ремня (рис. 3: 16). Характер матеріалу дозволяє припустити також можливість вжитку такого виробу, як мініатюрного точильного каменю.

Як відомо, із спогадів П'яно Карпіні, невід'ємним супутником кінного монгольського воїна був напильник. Його вони "завжди носять при сагайдаку... для заточування стріл" [2, с. 51]. Переважно, напильники були залізними [7, с. 230, рис. 5: 6]. Пряжка могла цілком бути придатною для заточування коротких лез монгольських стріл. Найближчі аналогії цієї пряжки відомі з тюркських поховань Донбасу (повідомлення Л.М. Швецова), Північного Кавказу та Хакасії (повідомлення археолога, проф. Л.Р. Кизласова).

Унікальними для Волині є виявлення на долівці цього будинку поряд з типовими для Волині остеологічними матеріалами кісток коуона (*Capra alpina*), – рудого вовка, схожого на лисицю, але більшого, що водиться на Далекому Сході [23, с. 305–307].

Протягом польового сезону 1997 р. на урочищі "Замостя", яке у X–XIV ст. складало головний лівобережний посад літописної Пересопниці [12; 13; 14], археологічними дослідженнями проведеними Волинською експедицією Львівського історичного музею було виявлено ще один житлово-господарський комплекс післямонгольського часу (рис. 4).

Споруда другої пол. XIII ст. мала неправильної форми чотирикутний котлован розміром 5,6x4,65x4,56x4,3 м з прямими вертикальними лесовими стінками висотою 0,5–0,6 м. Встановлено, що стіни будівлі каркасно-стовпової конструкції зводилися з використанням великої кількості саману, що є характерною особливістю будівництва у степових районах. Споруда була обладнана двома нішеподібними печами, вштовпаними в стінках котловану та масивною прямокутної форми піччю поруч її північно-східного кута, що, очевидно, зводилась на другому етапі функціонування будівлі. На долівці знаходились дві господарські ями, одна з яких містила велику кількість глиняної обмазки стін, окремі фрагменти гончарного посуду XIII ст. та два залізни вістря стріл центральноазіатського типу (рис. 4).

Вони належать до згаданого типу "зрізнів". Загальноприйнято вважати, що такий тип вістря було занесено у Європу під час татаро-монгольського нашествия. Одне з них, повністю збережене, має близькі аналогії із знахідками, виявленими на території Прибайкалля, Забайкалля та Монголії, де їх зібрано до сорока штук. За типологією, розробленою Ю.С. Худяковим [27, с. 112–113], це вістря можна віднести до другої групи, 8 типу овально-крилатих ("полум'яподібних"). Навершя з овальним вістря цього типу мають виступаючі крила та округлі плечики з упором, стандартну довжину пера 80 мм, ширину 55 мм, довжину черешка – 60 мм [27, с. 112–113]. За типологією В.Ф. Немерова [7, с. 216] вістря цього типу (четвертого) мали дещо інші параметри. Друге вістря з Пересопниці за цією ж типологією відноситься до шостого типу – дворогих "зрізнів" у вигляді лопатки, що розширюється. Щоправда, наш екземпляр дещо масивніший, шириною 60 мм, а черешок, ймовірно, обламаний.

Виявлення типових предметів озброєння монгольських воїнів, деталей їх одягу, окремі особливості житлобудування (використання саману), знахідки золотоординського імпорту та інші факти свідчать про безпосередній зв'язки частини мешканців Пересопниці із Сходом.

Вони дозволяють припустити присутність у Пересопниці у період від середини – другої половини XIII ст., ймовірно, невеликого монгольського гарнізону. Можливо, його завданням був контроль над стратегічно важливим відрізком шляху Ліссабон–Пекін ще під час походу Батия на захід. Пересопниця по відході військ Батия зберегла за собою роль важливого транзитного пункту на торговельному шляху Схід–Захід. На це вказують знахідки коштовного східного імпорту.

Очевидно, його пограбування прагнули литовці на чолі з князем Айшевно Рушковичем, яких у 1246 р. (за Махновцем, взимку 1243–1244 рр.) було розбито волинськими князями після "пустощення" околиць Пересопниці [1, с. 401]. Не виключена можливість перебування у Пересопниці монгольського баскака, а також, що в завданням монгольського гарнізону була роль буферу між Східною Волинню, яка в цей період підтримувала татаро-монголів, та корінною Волинню, що визнавала владу Романовичів.

Можливо, виведення цього гарнізону стало наслідком здійсненої князем Данилом Галицьким "війни проти татар", за часів правління хана Куремси та, в подальшому, підготувало умови для карального походу Данила Галицького на Зв'ягель взимку 1254–1255 р., внаслідок якого було покинчено із місцевим сепаратизмом у цій частині Галицько-Волинської держави [1, с. 420].

Подальша розробка та уточнення хронології родового матеріалу XIII–XIV ст. дозволить вужче продатувати досліджені комплекси, оскільки, за всіма ознаками монгольська зала перебувала у Пересопниці довго.

Рис. 1: Літописна Пересопниця. План дитинця із розташуванням розкопів 1974–1995 рр.

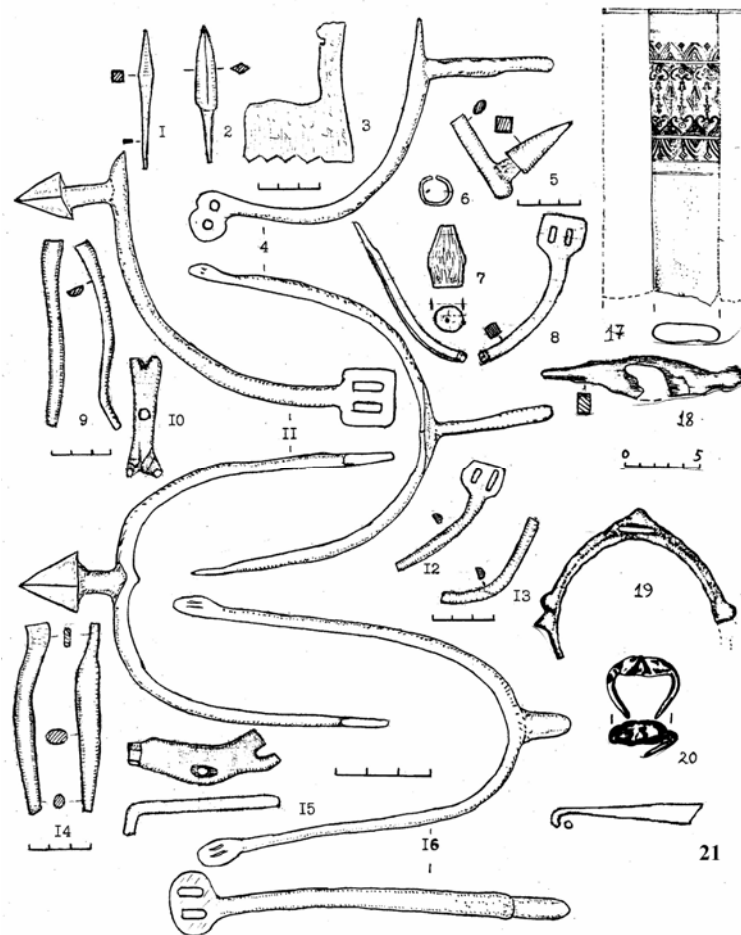

Рис. 2: Дитинець Пересопниці. Інвентар великого дружинного будинку: 1–4 – кераміка (1 – червоноглиняний горщик, покритий зеленою поливою поверх ангобу, орнамент штамповий); 5,6, 8–12 – залізо (13 – залізне писало); 7, 16 – камінь; 13 – шматок бронзового литого хорса; 15 – кістка; 17 – скло.

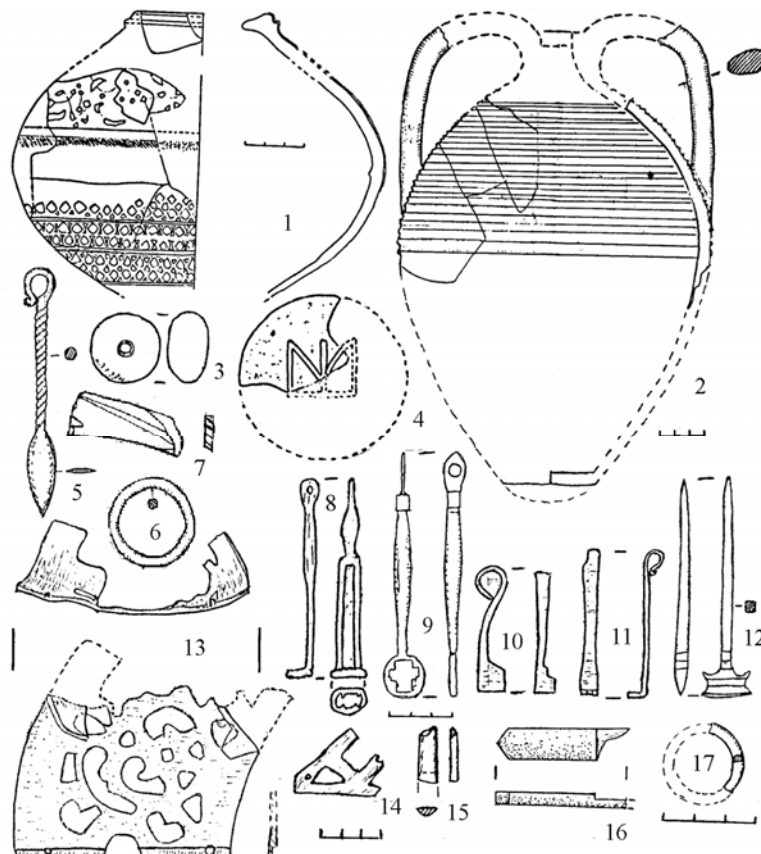

Рис. 3: Інвентар “дружинного кварталу” на дитинці Пересопниці: 1, 2 – вістря стріл; 7 – заготовка, шахової фігури або вістря стріли; 4, 5, 8, 9, 11–14 – остриги та їх фрагменти; 3 – фрагмент скребниці; 6 – кільце від кольчуги; 15 – фрагмент підкови; 17 – окуття піхов шаблі; 18 – перехрестя шаблі; 19 – острога; 20 – льодохідний шип; 21 – фрагмент вудил.

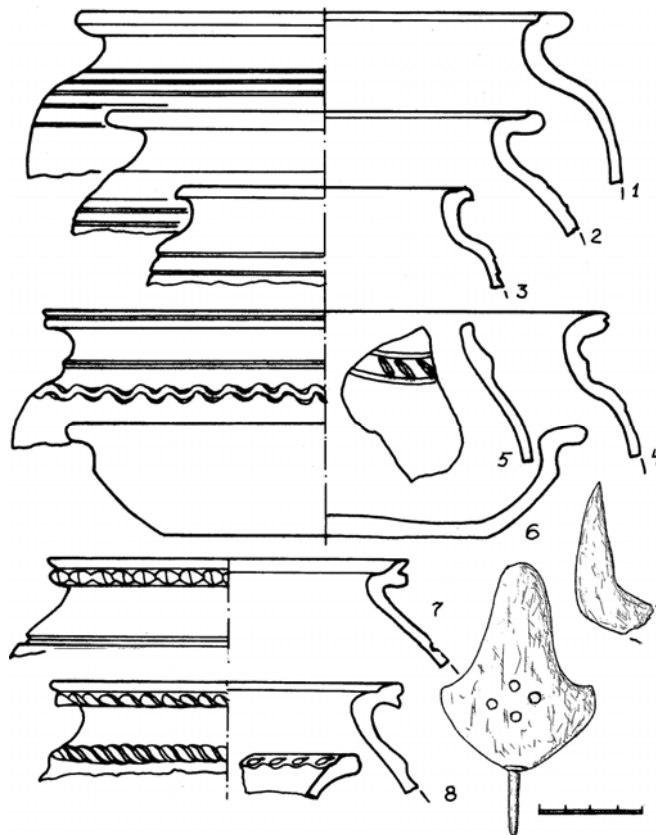

Рис. 4: Пересопниця, ур."Замостя". Керамічний посуд із заповнення споруди другої пол. XIII ст. та залізни вістря стріл.

Джерела та література

1. Літопис Руський за Іпатіївським списком (перекл. Л. Махновець). – К., 1989.
2. Карпини П. И. История монголов // Путешествия в восточные страны П. И. Карпини и Рубрика. – М.: Изд-во АН СССР, 1957.
3. ПСРЛ. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 25. Московский летописный свод конца XV века. – 464 с., 2 табл.
4. Грицак Павло. Галицько-Волинська Держава // Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 5. – Нью-Йорк, 1958 (Галич, 1995). – 176 с.
5. Дециньський Л. С., Зінкевич Р. Д., Терський С. В. та ін. Історія України та її державності: Навчальний посібник. – Львів: Видавництво "Бескид Біт", 2008. – 445 с.
6. Лукомський Ю. В. Воскресенська церква XII-XIII ст. у Крилосі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 241. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 294-295.
7. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X-XIII вв. // СА. – 1960. – № 2. – С. 58-70.
8. Немеров В. Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII-XIV вв. // СА. – № 2. – 1987. – С. 212-227.
9. Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 39-45.
10. Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М., 1996. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство. – 248 с.
11. Татищев В. Н., История государства Российского / в 7 т. – Т. 4. – М.-Л.: Наука. Ленинградское отд-ние. – 555 с.
12. Терський С. В. Пересопниця // Археологія Прикарпаття, Волині і Зарпаття (раннесловянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 124-126.
13. Терський С. В. Соціальна топографія літописних міст Наддублянщини в X-XIII ст. // Минувле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – С. 95-97.
14. Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986-1991 роках // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 41-67.
15. Терський С. В., Терський В. С. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // "Родовід". Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. – № 7. – 1994. – С. 47-53.
16. Терський С. В. Історична топографія та забудова Пересопниці XII-XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень // Волинь незабутня. Тези VI регіональної науково-практичної конференції "Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України". – Рівне, 1995. – С. 8-9.
17. Терський С. В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X-XIV ст.) (до постановки проблеми) // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 4. – Ч. I. – Львів, 1995. – С. 73-88.
18. Терський С. В. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Т. XVII. – Rzeszow-Krosno-Przemysl-Sandomierz-Tarnow, 1996. – S. 305-309.
19. Терський С. В. Пересопниця після Батия. Нові знахідки // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. – Вип. 1. – Київ; Чернівці: Прут, 2000. – С. 217-223.
20. Терський С. В. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. IX. – Львів, 2000. – С. 179-201.
21. Терський С. В. Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці // Археологічні відкриття в Україні 1994-1995 років. – Київ: Інститут археології НАН України, 2000. – С. 171-174.
22. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів: Ін-тут українознавства НАН України, 2002. – 108 с., іл.
23. Терський С. В. Посад Замостя літописної Пересопниці у світлі археології // Минувле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорториську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000-2002 рр. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2002. – С. 151-152.
24. Терський С. В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 8-18.
25. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: Азалия, 2003. – 160 с., іл.
26. Терський С. В. Топографія храмів княжої Пересопниці // Княжа доба: історія та культура. – Вип. 8. – Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2014. – С. 257-272.
27. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X-XIV ст.). – К., 1982.
28. Худяков Ю. С. Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск: Наука, сиб.отдел., 1991. – 190 с.
29. Шеломенцев-Терський С. В., Шеломенцев-Терський В. С. Летописная Пересопниця (Итоги археологических исследований 1974-1991 гг.) // Материалы по археологии России. – М., 1995. – Вип. 2. – Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – С. 58-66.